

**O'ZBEK, TURK, OZORBAYJON TILLARINING QIYOSIY-TARIXIY
AHAMIYATI**

15-umumiy o'rta-talim maktabi ona tili
va adabiyot fani o'qituvchisi

Eshmonov Nursulton Baxodir o'g'li

sultonmuhammad2112@gmail.com

+99899 476 28 93

“Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi” fani turkiy tillarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'rganadi, ularning tarixiy rivojlanishi va o'ziga xosliklarini yoritadi. Talabalar fan orqali turkiy tillarning shakllanishi, tasnifi va ularning boshqa tillar bilan munosabatlarini chuqur o'rganadilar.

Har bir xalq tilining shakllanishi shu tilda so'zlashuvchi xalqning kelib chiqish tarixi bilan bevosita bogliqdir. Turkiy, xususan, o'zbek xalqining etnogenezini aniqlash tarixchilar, etnograflar, arxeologlar, tilshunoslar va adabiyotshunoslar shunga o'xshash soha olimlarining birgalikda ish olib borishlarini talab qiladi. Masalan, hozirgi zamon o'rta va Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenezini bilish — shu hududda qadimda yashagan xalqlar — saklar (skiflar), massagetlar, sug'dlar, kushonlar (yoki toxarlar), xunlar ham da boshqa qo'shni xalqlarning tarixini o'rganish bilan bog'liqdir. Har bir xalqning shakllanishi uning ijtimoiy tuzumi, madaniyati, tili va ongining shakllanishi bilan belgilanadi. Turkiy xalqlarning genezisi va tilining shakllanishini aniqlashda eng muvaffaq muammo o'rta va Markaziy Osiyoning eng qadimgi tarixini va bu hududda istiqomat qilgan qadimgi etnik guruhlar, ularning qaysi bir tilda so'zlashganini aniqlash masalasidir. Bu sohada asosiy manbalar — qadimgi eron, yunon, xitoy, arab tillarida yozilgan yodnomalar, arxeologik qazilmalar hamda hozirgi zamon sheva materiallaridir. Mavjud turkiy yozma yodgorliklarning eng eskilari V-U-X asrlarga oiddir.

Turkiy tillar oilasiga 70 ga yaqin tillar kirib, bu tillarda 200 mln.ga yaqin kishi so'zlashadilar. Turkiy xalqlar mustaqil turk jumhuriyatlarida, Rossiya, Ruminiya, Polsha, Turkiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Eron, Qoshg'ar (Sharqiy Turkiston), g'arbi-shimoliy Xitoy kabi mamlakatlarda joylashgan, turkiy xalqlarning vakillarini dunyoning ham mamamlakat va o'lkalarida uchratish mumkin.

Turkiy so'zlar turkiy tillarning o'z materiali, o'z ona mulkidir. Bu so'zlar turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan barcha tillarda uchraydi. Bu hol turkiy tillar leksikasida bu tillar uchun qadimdan mushtarak bo'lgan umumiy leksik fondni yuzaga keltirgan. Turkiy tillar lug'at tarkibidagi mana shu mushtarak leksika turkologiyada umumturkiy so'zlar deb yuritilmoqda. Turkiy tillar lug'ati ayrim so'zlarga ko'ra farqlanadi. Turkiy tillar oilasi tarkibiga kiruvchi o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy

mavqei va obro‘yi dunyo jamiyatida keyingi yillarda ortib bormoqda. Turkiy tillar oilasi uchun xos bo‘lgan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlar bir - biriga yaqinligi bo‘lsada, ular sezilarli darajada farqlanadi.

O‘zbek tili va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi leksik bog‘liqliklar ularning umumiy so‘z boyligida yaqqol namoyon bo‘ladi. Johanson tadqiqotlari ko‘rsatishicha, turkiy tillardagi so‘zlarning qariyb 35-40 foizi umumiy ildizga ega

Masalan:

- O‘zbekcha: ota, ona, suv, non, qo‘l
- Turkcha: ata, ana, su, nan, kol
- Qozoqcha: ata, ana, su, nan, qol
- Uyg‘urcha: ata, ana, su, nan, qol

Turkiy tillar oilasi tarkibiga kiruvchi o‘zbek tilining ijtimoiy-siyosiy mavqei va obro‘yi dunyo jamiyatida keyingi yillarda ortib bormoqda. Bu til hozir Amerika, Germaniya, Turkiya, Polsha, Hindiston kabi mamlakatlarning universitetlarida alohida o‘rganilmoqda. U o‘zbek xalqining alohida etnik birlik - elat, xalq, millat sifatida shakllanishida muhim o‘ringa ega. Hozirgi davrda o‘zbek tili xo‘jalik hayotining barcha sohalarida to‘liq amal qiladigan til sifatida rivojlanmoqda.

Turkiy qabilalarning dastlabki maskani Janubiy Sibir va Shimoliy Mo‘g‘uliston (Oltoydan Amurgacha) hududlariga to‘g‘ri kelgan. Eramizdan avvalgi 206-yilda turkiy qabila (xun)larning birinchi zafarli yurishi boshlandi. Miloddan avvalgi I asrda xunlar ittifoqi ikkiga bo‘Tindi: biri Mo‘g‘uliston cho‘llarida qoldi; ikkinchisi Sharqiy Qozog‘iston tomon siljidi. Shu davrdan turkiy qabilalarning g‘arbga yurishi boshlandi. Eramizning IV asrida turkiy qabilalar alan (skif, ostgot-sharqiy got), daklarni mag‘lubiyatga uchratib, ularni o‘zlariga qo‘shib oldi va Dunayga chiqdi. Ushbu yurishning eng rivojlangan davri V asr o‘rtalaridagi Attila hukmdorligiga to‘g‘ri keladi. II - VI asrlarda Yevropaga kelgan turkiylardan yozma yodgorliklar saqlanib qolmagan. Keyinchalik turkiy dialektlar bulg‘or guruhiga birlashdi. Eramizning V asrida turkiylar yanada kuchli, xitoy manbalarida tyukyu deb nomlangan ittifoqni tashkil qildilar. Bu davrdan o‘rxun-enasoy yozuvida bitilgan qoyatosh yozuvlari, qabrtoshlar, kumush va sopol idishlardagi bitiglar yetib kelgan.

O‘zbek olimi Erkin Tursunov o‘zining ” O‘zbek tili taraqqiyotining tarixiy davrlari” nomli asarida o‘zbek tilining shakllanish bosqichlarini chuqur tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida o‘zbek tilining qadimgi turkiy til asosida shakllanib, so‘ng turli tarixiy davrlarda qipchoq, o‘g‘uz va boshqa turkiy tillarning ta’siriga uchrashi haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Rossiyalik turkshunos E.R. Tenishev turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy grammatikasiga bag‘ishlangan asarida turkiy tillarning fonetik va morfologik xususiyatlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tahlil qilgan. Uning tadqiqotlari o‘zbek va boshqa turkiy tillar o‘rtasidagi grammatik bog‘liqliklarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Turkiy tillar tarixini o'rganishda ikki yo'nalish — tarixiy grammatika va adabiy tillar tarixini yaratish yuzasidan izlanishlar olib borildi. 60- 70- yillarda turkiy tillar tarixi bo'yicha bir qancha monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yaratildi. Turkologiya tarixida sinxronik va diaxronik aspektdagi tadqiqotlar yuzaga keldi. Turkiy tillar tasnifi, turkiy tillar fonetikasi, leksikologiyasi, semasiologiyasi, terminologiyasi, leksikografiyasi, grammatikasiga doir izlanishlar olib borildi, monografiyalar, qo'llanmalar yaratildi, ilmiy maqolalar e'lon qilindi. Turkiy tillarda yaratilgan yozma yodgorliklar o'rganildi, nashr etildi.

Keying yillarda turkologiya sohasida bir qator yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Eng qadimgi sug'd, ko'k turk (o'rxun-enasov, turkiy run), eski uyg'ur (turk) yozuvlaridagi yodgorliklarni o'rganishga oid izlanishlar olib borilmoqda. Ko'k turk xoqonligi davrida yaratilgan Bug'ut mangutoshi, uning tiklanish tarixi, yodgorlikda saqlanib qolgan sug'dcha bitig talqini, sug'd tilidagi arablar istilosi bilan bog'liq nazariy qarashlar, ko'k turk bitiglari, ko'k turk yozuvining o'ziga xos jihatlari, imlo xususiyatlari, ko'k turk xatida bizgacha yetib kelgan To'nyuquq, Kultegin, Bilga xoqon, Suji bitiglarining matni talqini. turkiy yozma yodgorliklar asosida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, hujjat turlari haqida muhim ma'lumotlar qayd etilgan.

Shimoli-g'arbiy Erondagi saljuqiylar mahalliy fors aholisi tili bilan moslashgan holda ozarbayjon tilining shakllanishiga zamin yaratdilar. Turk tili XIX asrdan boshlab adabiy til sifatida shakllandi. O'rta Osiyoda qolgan o'g'uzlar tili turkman tilining shakllanishiga asos bo'ldi. Janubi-g'arbiy turkiy tillar guruhiga gagauz tili ham kiradi. Quman (polovets) tilining davomi sifatida qumiqlik tili yuzaga keldi (Dog'iston shimolida), qorachoy-balqar, qrim-tatar, qaraim tillari shakllandi. XIX asr ikkinchi yarmida tatar adabiy tili m'e'yorlari ishlab chiqildi. O'tgan asrning 30-yillarida tatar tiliga yaqin bo'lgan boshqird adabiy tili yuzaga keldi. N o'g'ay va qozoq dialektlari ta'sirida no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tillari shakllandi. Hozirgi o'zbek adabiy tili janubi-sharqiy (qarluq) guruhi negizida yuzaga keldi. Qipchoq dialektlari eng qadimiy bo'lib, ularda singarmonizm, 8 fonemali unliqlar tizimi saqlanib qolgan. Aksincha, qarluq dialektlari asosida shakllangan o'zbek adabiy tili tovush tizimi eroniy tillar ta'sirida muayyan o'zgarishlarga uchradi, unli fonemalar soni qisqarib, 6 tagatushib qoldi. Keyingi davrlarga kelib m o'g'ul guruhidagi turkiy tillar - uyrot, qalmiq, buryat tillari shakllandi. Amur bo'ylarida tungus-manchjur guruhiga mansub nanay, ulch, udegey tillari yuzaga keldi. Sibir guruhiga evenk (tungus) tili taalluqlidir. Ural tillari oilasi finugor va samodiy tillaridan iborat.

Qadimgi turkiy qabilalardan bo'lgan xunlar, xazarlar, bulg'orlar tili hamda chuvash, yoqut tillari aloqadorligi masalalari ham o'z yechimini kutmoqda. Bu masalalarni ijobiy hal qilishda o'rxun-enasoy yozuvidagi bitigtoshlardan oldingi davr manbalaridagi faktik materiallarga ham murojaat etish zarur bo'ladi. Turkiy tillarning

boshqa tillar bilan aloqadorligini o'rganish muammosini hal etish ham ahamiyatlidir. Zotan, turkiy xalqlar qadim zamonlardan beri hind-yevropa, fin-ugor, semmit, mo'g'ul va boshqa xalqlar bilan yondosh holda yashagan va o'zaro munosabatda bo'lgan. Xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalartilda o'z ifodasini topadi. Tadqiqotlar jarayonida boshqa tillarning turkiy tillarga ta'sirini o'rganish bilan bir qatorda, turkiy tillarning german, roman, slavyan, mo'g'ul, fors-tojik kabi qardosh bo'lmagan tillarga ta'sirini tekshirish, tadqiq qilish, substrat holatlarni aniqlash ham muhimdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент, 2009. 4.
2. Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2015.
3. Ё Саидов. Жадидлар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
4. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. -Бухоро 1 (2), 41-46 3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.- Бухоро 1, 59-64 Сафаров М. Наблюдения по лексике тюркских языков, / Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. -Т.: Фан, 1980. -С. 126.
5. Is'hoqov M., Sodiqov Q., Omonov Q. Mangu bitiglar.-T., 2014- IS Ilf).
6. Sodiqov Q. Turkiy yozm a yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi.- T.. 2006.-B ^208
7. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёспй-тарихий грамматикаси. Т.: Фаи, 2009
8. Усманова Ш. Олтой тилиарида мунапарак маиший лексика. Филея, фан. д.-ри... дисс.-я.-Т., 2011 -.324 д.; muallif Олтой тилиарида муштарак маиший лексика. - Т.:Фан, 2010.